

B.A.L.

1775

E TREI CRIȘURI“

CRIȘUL NEGRU

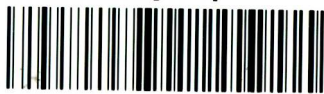
No. 3.

Vechimea și Originea
elementului
romănesc în părțile Biharei
BCU Cluj / Central University Library Cluj
(Bihorului)

De

Nicolae Iorga

BCU Cluj-Napoca



RBCFG201501218

ORĂDEA-MARE

1921

BCU Cluj / Central University Library Cluj
**Conferința ținută la Adunarea Generală
a »Asociației« Ardelene de la
Oradea-Mare**

I.

Vechimea și importanța elementului românesc consolidat la extremul Vest al Statului ieșit din ultimele tratate sunt mult mai mari de cum s'ar putea crede.

În părțile acestea ale Orăzii-Mari, vărul unguresc, regal, de unde a plecat Nagy-Várad, pentru Germani Gross-Wardein, pentru noi prin derivare Oradea-Mare (adecă Grădiștea-Mare), nu e de loc o creațiune politică și militară spontană a Ungurilor în mijlocul unui Ținut pustiu până atunci.

Poporul de pescari și vânători ai Maghiarilor n'au dat de la ei nimic în ce privește organizarea prin aceste locuri panonice unde i-a strămutat cucerirea. Statul lor nu face decât să imite Statul regal al Moravilor pe cari năvăliții nu l-au distrus, ci s'au multămit, cum era și fatal, să i să substituie. „Vărul“ ceh și slovac corespunde perfect „vărului“ unguresc. Și unul și altul însă n'au o origine barbară.

Cetatea e pretutindeni romană sau, într'o concepție mai largă, mediteraneană,

În Răsărit, ea s'a comunicat și părții dintre Slavi, care a rămas în legătură cu Bizanțul: de aici gradurile, grădiștile noastre.¹⁾ În Apus ea s'a continuat prin Franci, și, cînd aceștia au ajuns cu marca lor la Dunărea mijlocie, au dat Moravilor și prin Moravi Ungurilor, cu locuitorii lor, și cetatea, Burgul, așa cum se înțelegea în civilizația politico-militară a Carolingienilor, avînd adecă ducele-Voevod, episcopul-Vlădică, ostașii săi apărători.

Ungurii au găsit-o, cînd au venit la Tisa și au luat cel d'întîiu contact cu noi, după ce se prefăcură cu totul, material și moral, prin contactul cu Slavii²⁾. La 1075 un act de donație către Benedictinii din Gran pomeneste alături de pescăriile de pe Tisa, deschise noilor coloniști — și una din ele se cheamă Rotunda (Rătunda), atunci cînd nici o altă localitate nu apare decît cu numele unguresc sau întîiu cu acest nume — muntele Sorul (Surul), rîul Criș, „Crys“, nu Körös, cum de alminterea se păstrează forma relativ pînă în veacul al

¹⁾ Din Orient au venit prin cruciate și castelele medievale, asemenea cu „caracurile“ Siriei. Călători medievali o observă fals de castelul din Gand.

²⁾ Acest contact a fost așa de puternic încât un izvor german din secolul al XII-lea, vorbind de o regină a Ungariei, alipește de numele ei calificativul slav de cneaghină.

XIV-lea¹⁾, vornicii (udvornici), judele (iudex) Andrei, după vechea datină românească, șerbii — cari nu puteau fi Unguri : „quindecim domus servorum cum terra sua, que magna est“. Tot odată se arată că pământul dăruite în hotar cu Cernigrădenii (Cernigradenses), adecă cu oamenii de la Cernigrad, Cetatea Neagră Se știe că în Panonia însăși (Székes-Fehérvár, Stuhlweissenburg), ca și în Ardeal (Gyula-Fehérvár, Alba-Iulia), ca și la vecinii Sirbi (Nándor-Fehérvár, Belgradul; Neszter-Fehérvár, Cetatea-Albă). Ungurii au găsit „cetăți albe“; Belgraduri, după străvechile tradiții bizantine²⁾.

La Oradea-Mare o cetate de acest fel, un Velichi-Grad poate, exista cu mult înainte de venirea Ungurilor. Ea nu putea să aparție decît Romînilor, ca veche moștenire a lor sau ca moștenire de la Șcheii slavi, conlocuitori mai degrabă decît predecesori³⁾.

¹⁾ Bunyitay, A váradi káptalan legré-gibb statutumai, Oradea-Mare 1887, pp 32 3: „ramusculus fluvii Crisii“; p. 97: „super fluvium Crisii“.

²⁾ Să nu uităm că Priscus, cronicarul bizantin, vorbește de o luptă a Imperiaților din Bizanț cu Avarii și Slavii la Tisa.

³⁾ Cred că și castelul „Noilgiant“ pomenit alături cu castelul Almăgiului și cu al Voievodului Nicolae — căci așa trebuie să se înțeleagă situația lor — în privilegiul, pentru Țara Bârsei, al Cavalerilor Teutoni, la începutul veacului al XIII-lea — Zimmermann Werner, Urkundenbuch, I, tabia trebuie să fie un Novigrad.

II.

În cetatea aceasta era un Voevod și lângă el un Vlădică. Ținutul încunjurător până jos la Mureș, până sus la Baia-Mare, unde se face legătura cu Maramurașul, până la Răsărit de Beiuș, avea, firește, și alți Voevozi și alți Vlădici.

Pe cei d'întâi, din cauza dispariției documentelor pe urma năvălirii tătărăști în secolul al XIII-lea, îi întâlnim târziu numai, și sporadic. În veacul al XIV-lea Neagul de la Hodoș (Hidus) (1326), în aceleași părți Ivan cu frații „Boch“ (Voicu) și Balc (1363), la Zlatna Nicolae fiul lui Cîndea, avînd ca ruje pe Vlasie, Vladislau, Tatomir și Stoian; la Hălmagiu „Bybarch“, iar la 1410 la Beiuș și în împrejurimi „Petru Voevod“, cu toți chinezii și jurații lui¹⁾.

În ce privește pe Vlădici, ei se cheamă mai târziu protopopi sau, după datina catolică, arhidiaconi. Echivalența numelor în aceiași îndeplinire a unui rost ca al „corepiscopilor“ din Apus mi se pare incontestabilă. Protopopiile n'au putut fi create nici de Statul străin, care n'a vrut, nici de Biserica noastră însăși, care n'a putut. Ele vin din cele mai depărtate vre-

¹⁾ Iorga, Istoria Românilor din Ardeal, I. capitolul respectiv.

muri și nu pot reprezenta decît Vlădicia sfințitoare de preoți în umbra bisericii de lemn.

Un protopop-arhidiacon Dan apare la 1503 în Șeghești; îi urmează Ioan din 1538 și, la 1554, Petru: atribuțiunile lor sunt curat „vlădicești“¹⁾. În secolul al XVIII-lea însă găsim și pe ceilalți urmași ai vechilor episcopi de țară: „Mihai de la Luncă“, „Gavra de la vicul Beinșului“, „Ioan de la Cefa“ mai mare peste preoții din „câmpie“, „Gavrilă dela Popmezău“, Giurge din Pestes de spre Crișul Răpede²⁾ pe lângă protopopul din orașul chiar al Orăzii.

Putem afirma că, precum județele noastre de astăzi corespund ca hotar celor din vremile cele mai depărtate, tot așa aceste protopopii, cu centrele lor, nu reprezintău numai Vlădiciile primitive, dar și Voevodatele care li corespundeau.

III.

Locuitorii acestui comitat al Bihorului, care pentru ai noștri era un Ținut al Bihării (de la localitatea Biharea) se împărțiau în Munteni și în Cîmpeni (Cîmpenii din „Oradea“, „Cîmpenii din Popmezău și din Ținutul Beinșului“³⁾).

¹⁾ Iorga, Istoria Bisericii, I, p. 171.

²⁾ Hurmuzaki, XV, p. 1617, no „MMMXXVI“.

³⁾ Ibid.

Numele satelor lor au un caracter adînc românesc. Unele din ele înseamnă, după norma generală a nomenclaturii noastre, aspectul locului. În statutul capitolului de la Oradea-Mare, redactat în secolul al XIV-lea, supt Ludovic-cel-Mare, se arată ce sate atîrnă de canonici, și între ele se află de o parte cele românești: Satul-Nou (Vyzath-Uj-Sath), Dombrovița, Carasăul-de-jos, Maciahaza și Lazloughaza, Harna-de-sus și de jos. Dar și în celelalte sate recunoaștem pe cele care aparțin la ai noștri: Almașul, Meheșul, Bihaciul (Bikach), Bogomir („Bagamer“, „Bagamir“), Giurgești (Giurgehez, Satu-Mare („Zathmatelek“), Jinta („Zyntha“, azi Szintye), Cuba, Ciga, Popul.

În Oradea-Mare chiar este locul zis Tykôl, neexplicabil în ungurește, care ar părea să aibă articolul nostru postpus.

Dar iată și un izvor mai vechiu: registrul publicat de Endlicher, în Monumenta Arpadiana, al judecăților de la Oradea-Mare, între 1201 și 1235. Aflăm acolo Români (Buhuș, Crăciun, Micu, Lodomir, Dadomir (Tatomir), Ceuca, Tihomir, Ciuleiu, Iancu, Stan, Radu, etc.); aflăm pristași (pistaldul Dan) și Bani romîni; aflăm pe un Voevod care e și conte de Dobîca (p. 716) pe Pavel Voevod, pe „Vodă“, fiul lui Fărcaș; pe „contele Zobozlou“, af-

lăm „satul chenezului“ (villa kenesii)¹⁾; aflăm judecăți înaintea instanțelor de sat românești.

Sunt și vânători de zimbri (venatores bubalorum) din cutare sat.

O statistică de la începutul veacului al XVII-lea, astăzi în păstrarea mea, înseamnă apoi, pe lângă nume de obișie străină, ca Beinș, Târcaia, Mezeș: Șoimușul, Bistrița, Pietrosul, Poiana, Crasna, Cocioaba, Săliște, Hotarul, Lunca, Cărpinet, Brădet, Sohodol, (= Valea Seacă), Bordeiasa, Balta, Valea Neagră, Seaca, Răstoaca, Dombrova. Altele corespund ocupației oamenilor: Cărbunari, sau nației: Șcheiul. Dese sunt și numele care vin de la moșul începător al neamului și întemeietor al „moșiei“: Șeghești (de la Șebea), Slăvești („Zlavecztky“; de la Slava), Pântoșești (de la Pantoș), Burdești (de la Burdea), Colești (de la Cole), Urșești (de la Ursul), Hercești (de la Herce). Pe alocurea e un sat colonizat din altul: Reciuleni (de la Reciul), Leleșteni (de la Lelești), Văieni (de la Vale), Bleheni (de la Bleahul).

Aceiași statistică ni dă nume românești interesante ale locuitorilor din aceste sate: Lupașul, Pogor, Șontorog, Ghembe, Bordan,

¹⁾ Pp. 716, 724, 734, 740. Cf. „Valoarea cronicelor ungurești vechi pentru istoria Românilor“, în „Reviste istorică“, 1921, nr. 1-3.

Ioan, Cionta, Costa, Lupu, Samson, Neagoe, Dragomir, Rece, Dragul (Ioan și Lupan), Drăgoiu, Lungul, Laicu, Petrașcu, Rusu, Chirilă, Iancul, Turcul, Mantul, Mogoș, Sărindar („Serandraher“), Ganul, Buruiană, Boghea, Rumânu („Rumany“), Palaghia, Pavel, Crăciun, Turbul, Bogdan, Dumșa, Trif, Dobre, Porcul, Stanciul, Radul, Pașcul, Fulinaș, Buiu, Bade, Coman, Lupa, Flămînda, Codrean, Dan, Țigan, Dan Lupea, Șerbul, Șerban, Popșa, Blaga, Cionca, Uscat, Grozea, Bib, Tripon, Duma, Buza, Raț, Borilă, Șegheș'el, Bodor, Boghiș, Măghereș, Petrușca. Ca rost în sat se întîlnește cîte un jude, mai mulți Voevozi, demnitarea lor devenind un simplu nume de familie, cîtiva crainici, un diac.

Pe o Pravilă munteană de pe la 1650, aflătoare la Șeghești, se află pomenite nume care, dacă sînt ale unor locuitori de acolo, completează pe cele de mai sus cu un adaus de același vechiu și frumos caracter: Cîrneleagă, Man, Vîlcul, Elesia, Vișa, Rada, Neacșa, Miclea, Badul, Iurga, Nedelea, Dragole, Mușa, Mircea, Sora, Nestor, Ștefana, Zdeaiana, Iuba, Crăciun, Iliina¹⁾.

Condiția acestui traiu se poate vedea după statutul capitolului din Oradea-Mare. În afara

¹⁾ Studii și documente, XII, la acest sat.

de zileri (seller) taxați de o samă cu Ungurii, Românii au un tratament „cu totul deosebit“ de al acelora și anume după „datina neamului lor“. Pe an ei dau la Rusalii dijma oilor, „în sama quinquagesimei“; apoi de Sîntă Mărie, „pentru coborîtul dela munte“, o oaie de fiecare stîna (mansio), plus dijma porcu'ui de Crăciun. Mai departe se vede că dijma o dădeau și de la iezi, și de la albine, ale căror roiuri (ray) sunt pomenite cu acest nume. Chenezii¹⁾ au și ei îndatorirea de a da dijma oilor și porcilor, „după învoiala făcută între noi și ei“, dar, în afară de aceasta, „după datină“, în fiecare an o jumătate de cergă, pîslă și un caș. „In deobște însă Românii noștri ni dau de Anul Nou în semn de stăpînire a noastră pe fiecare an un cal²⁾).

E interesant de făcut o comparație între această situație, mai ușoară și care face distincție între Românul de rînd și „cnez“, și aceia

¹⁾ Pentru ei Bunyitay trimite și la Szirmay, Szathmár-vár megye, I, pp. 6—9, și la revista Századok, 1879, p. 684 ș. urm.

²⁾ Praeter subditos nostros olaha'es, qui, ritu adhuc gentilitatis viventes, differunt omnino ab Ungaris in andis collectis. Ipsi enim pro censu annuo tenentur singuli singu ariter annis singulis circa festum Penthecostes dare decimam partem ovium suarum, ratione quinquagesime; circa festum vero Nativitatis Beate Marie Virginis singule mansiones oves singulas ratione descensus, et de mense decembris vel circa simili ter decimam porcorum suorum. Kenezii vero, tam ad ovium quam porcorum

pe care în veacul al XIV^{lea} și al XV^{lea} o constatăm în Banat, la Romînia din Sebeș (Caransebeș).

Documente publicate în Századok pe 1900 de Thallóczy îi arată luînd parte la campania din Bulgaria, ocupînd Vidinul, dar supuși la întreținerea tuturor oaspeților: regele Ludovic, Impăratul bizantin în trecere; ei dau 200 de oameni pentru lupta cu Vlaicu-Vodă, pun o garnizoană de 500 la Mehadia și tot li se mai cer bani: 300 de florini¹⁾.

Datoriile obișnuite se văd însă din articolul lui Joachim, în Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 1912, p. 113 și urm. Cei din Caransebeș dau de Sfîntu-Nicolae doi porci, cîte o sută de cîble de grîu la Sfîntul Mihai și la Sfîntul Gheorghe, apoi șasesprezece oi de trei ani (tregennesos) și un miel de Rusalii, plus o sută cinzeci de berbeci spre a fi scutiți

prestationem astringuntur iuxta conventionem factam inter nos et eosdem, et ultra hoc iidem kenezii singulariter de modo consueto dant circa — annis singulis medium lodicem, unum filtrum pro sella et unum caseum. Communiter vero Olahi nostri dant nobis in die strennarum in signum dominii annis singulis equum unum; pp. 44—5. V. și p. 50 și urm, pentru miei, iezi, porci și albine. Mențiunea quinquaagesimei și la pagina 86.

¹⁾ Iscălesc, Universitas Kenezorum et aliorum Olachorum de districtu Sebes; p. 604.

de *quinquagesimă*. Dar nu se ajunge cu atîta : de Crăciun trebuie cinci cară de fîn, de Sf. Gheorghe și o plată de 200 de dinari în bani. Cînd vine contele din Timișoara, i se cuvine ce urmează : un vas de vin bun, vite de trei ani (*quadrupecudes trenenses*), de e vară, șase oi, de e iarnă, doi porci, două sute de pîni, iar de Rusalii o sută de pui mici, altă dată cînzeci de pui mari ; în sfîrșit și patruzeci de cîble de papură (*papuli*) și șase cară de fîn. La Mehadia, de Sf. Gheorghe un miel, de Sf. Mihaiu altul ; pe an o sută de cîble de grîu, o sută de ovăs, și tot atunci douăzeci de vite (*pecudes*), patruzeci de oi, patruzeci de care cu fîn, pe lîngă *quinquagesimă* oilor, dijma albinelor și a porcilor. La Almaș se pretinde și cincisprezece cergi. La Iladîa (*Yliad*) opt și jumătate. La Crașov (*Krassó*) cam tot așa (la miel se zice *milia* : de *suis ovibus* și *milia haberet*).

V.

Organizarea bisericească începe a se întări după reluarea de la Turci — și oastea munteană, cea moldovenească merge cu dînșii la

1658¹⁾ — prin generalul Heissler, a vechii cetăți, unde alîta timp stătuseră căpitani ardeleni (și Cristofor Báthory, care a fost apoi principe al Ardealului). De și Atanasie, episcop unit al Ardealului, odinioară Mitropolit, căpătase pentru el și aceste Ținuturi bihorene, un călugăr de la Athos, Isaia, care fusese, profesînd și el unirea, la Careii-Mari și la Dobrișin, se așează în funtea preoțimii din „Ținutul Orășii și a comitatului Bihorului până la Gelmariu“. Recunoaște autoritatea lui Camelli, episcopul, tot Grec, care încă de mai nainte admisese schimbarea de crez²⁾ Intitulat „vicariu în părțile Ungariei asupra Valahilor“, el se așează la mănăstirea Bicsad, din țara Oașului, în 1700, dar împotriva-i se ridică Pantelimon, protopopul românesc din Baia-Mare, și străinul va fi ucis la 15 Maiu 1701. Peste patru ani Camelli pune în locu-i ca vicariu în acele părți pe protopopul de Sătmar, Bizanție.

¹⁾ Brașovul și României, p. 290: Radu Comisul, în cale spre Timișoara.

²⁾ Acesta scrie în ziarul său: „La 13 Septembrie din anul 1692 am dat biserica din Dobrișin părinteiui Isaia, călugărului dela Sfetagora și compatriotului meu și i-am supus lui preoții cari sunt pe lîngă Oradea-Mare și Bihor. La 17 Octombrie după calendarul cel vechiu din anul 1692 părintele Isaia, călugărul grecesc, parochul din Dobrișin, și alt preot român au venit la mine în numele preoților cari sunt în Ținutul Orășii-Mari și în comitatul Bihării până la Dealul-Mare, și s'au închinat mie (Șincai, III, p. 255).

Lucrurile urmau neorînduite pînă pela jumătatea veacului al XVIII^{lea}, cînd puternica propagandă sîrbească îndeamnă oficialitatea austriacă la crearea pe lîngă venerabila episcopie latină, venită cu Coloman, viitorul rege, pe urma îngropării regelui Ștefan al II^a la Orade (1131)¹⁾, un vicariat român unit²⁾. El fu încredințat la 12 Iulie 1748 Macedoneanului Meletie Covaciu (Kovács), care, pe urma Grecilor Camelli și Isaia, era paroh la Dioszég: titlul său de episcop in partibus era: de Tegeia. În singheliile lui el se intitulează, ca la 1754, „din mila lui Dumnezeu și Scaunului apostolicesc arhieru Sfintei Biserici Răsăritului, Orezi-Mari și alu Biharii varmedi, Grecilor, Romînilor și Rușilor“; iscălia „Meletie Vladica“. Un Ioan Nagy îi era secretariu.

Episcopia în toată forma pornește a funcționa numai de la 16 Iunie 1777 pentru un arhieru sfințit de episcopul din Blaj, Grigorie Maior (nobilul român Moise Dragoși, care,

1) V. Bunyitay, pp. 11, 14.

2) Români lucrară și la refecerea cetății. Preotul Iosif din Beiuș scrie la 1733: „la acest anu am începutu a face besareca cea rumănească, cand au fos u strânsu toată varmegia, de au prinsu vidcul Beiușului mai multu de 80 de oameni, și au robic 12 săptămăni, și pă unii i au dus la Oradie, să robască acolo, și pre alții i-au bătutu și i-au slobozit“ (Studii și doc., XII).

după însemnarea consacradorului, își avea cer-
cul de activitate „de spre partea Țării Ungu-
rești“¹⁾. Urmașul său — fusese și o încercare
de a strecura pe străinul Savnițchi — Ignatie
Darabant (la 1788) se intitula „Vlădicul Orăzii-
Mari“. Dar al treilea episcop (1806—39), Sa-
muil Vulcan, ocrotitorul lui Șincai, care și-a
alcătuit opera, păstrată încă în manuscris la
episcopie, în acest loc, făcu în jurul său ca o
academie de studii privitoare la trecutul ro-
mănesc.

VI.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Prezența arhieriei grece în aceste părți
se datorește și caracterului oriental, balcanic
pe care-l avea negustorimea neungurească din
Oradea.

La început, regii Ungariei din veacul al
XII^{lea} așezaseră în umbra cetății lor pe acei
Italieni al căror nume îl pomenește și azi o
parte din oraș, acei Olaszy, după care Români
cunosc un „Olosig Rusesc“²⁾: cartiere se chia-
mă Veneția (Velencze), Bologna (Bolonia), Pa-
dova (Pádua), de pe urma acelei depărtate co-
lonizări italiene. În Rațvaroș erau Sîrbi.

¹⁾ V. și ibid., p. XLIX și urm.

²⁾ Bunyitay, o. c. p. p. 31—2, 58—9.

„Grecii“ făceau parte din „companiile orientale“ răspândite prin deosebite centre, de la Tokay pe Tisa până la Sibiu și Brașov.¹⁾ La 1702 ei cereau prin reprezentanții lor, Ladislau Serești — adică: din seres, dar numele de Ladislau arată o a doua generație, crescută în Ungaria, dacă nu trecută la catolicism — și Gheorghe Guri a li se îngădui clădirea unei biserici nouă în locul celei vechi care amenință ruină, — o biserică ortodoxă, firește, supusă Vlădicăi sîrbesc pentru Cenad și Inău. Biserica există și azi lângă cea unită și înlocuiește pe cea veche de la Velența. În legătură cu dînsa, în care și-au făcut mormintele sînt familiile Gavra, Püspöki, Pudera, Jiga (Zsiga). Un Mihali Kristoff de la 1788 se intitulează assessor; dintre „Greci“, erau la 1810 și jurați ai orașului. Și o rudă a episcopului unit Dragoși, „jupâneasa Dragoși Teodora, soața, jupînului Stupa Teodor, neguțător“, e între cei cari fac danii.

La 1804 clopotul e făcut cu „cheltuiala“ norodului grecesc, sîrbesc și românesc.“ În cîrînd Romîni singuri erau să ramfie. Încunjurimea țărănească romanizase pe negustori.

¹⁾ Încă din veacul al XVIlea negustori munteni mergeau la Orade, Cluj, Timișoara, Rîșnov, Țara Bîrsei (I. Bogdan, Documente etc.)

De altfel aceleași lucruri s'au petrecut și în Beiușul vecin, unde pe la jumătatea veacului al XVIII^{lea} Compania avea un ișpan (Dan Giurgiu, deci romanizat), un birău (Laza Petru), un protopop (Gheorghe Vidrai, 1782), preoți (Dimitrie Papolți, 1770), credincioși nemeși (Chiș Istoc, Paul Urs), un dascăl sau „ludimaghistru“ (ludimagister) și cantor (Ioan Popovici, Marcu Dimitriu apoi, la 1783), un „prețiptor“ (Borciui, 1784). Și aici biserica „mănăstirii Voevozilor Mihail și Gavriil“ era „a ortodoxilor creștini negustori greci, și nu a uniților“, — dar ea luă caracterul cerut de aceiași mediu național.

Dacă aceste lucruri s'au putut face de instinctul popular, contra Statului străin, ce n'ar putea face România de astăzi când Statul însuși este acolo ca s'o ajute ?

